

ՀՏԴ 82./479.25/

Գրականագիտություն

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ՎԻԼՅԱՄ ՇԵՔՍՊԻՐԸ

Սովորատ ԽԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Շեքսպիր, Թումանյան, գրականություն, թարգմանություն, դրամատուրգիա, թատրոն, շեքսպիրագիտություն, գրական կապեր, թումանյանագիտություն, «Համլետ», գեղարվեստ, Պետրոս Ադամյան, համաշխարհային գրականություն

Ключевые слова: Шекспир, литература, Туманян, литература, перевод, драматургия, театр, шекспироведение, литературные связи, Гамлет, искусство, Петрос Адамян, мировая литература.

Keywords: Shakespeare, literature, Toumanyan, translation, drama, theatre, Shakespearean studies, Hamlet, Armenian literature, art, Petros Adamian, world literature.

С. Ханян

Ованес Туманян и Уильям Шекспир

В данной статье освещаются творческие связи прославленного Туманяна с художественным наследием великого Вильяма Шекспира.

Тщательно изучив статьи и выступления Ов. Туманяна относительно переводов произведений Шекспира на армянский язык, автор статьи на основе конкретных примеров подчеркивает, что отношения Великого Лорейца к литературному наследию бессмертного Шекспира вытекают из следующих факторов: а/перевода классических шекспировских сочинений, б/развития армянской литературы, в/совершенствования переводческого искусства, г/шлифовки армянского литературного языка.

S. Khanyan

Hovhannes Toumanyan and William Shakespeare

This article highlights the creative connections of renowned Toumanyan with the artistic legacy of great Shakespeare.

Careful study of Toumanyan's articles and speeches concerning the Armenian translation of Shakespeare's works, the author, on the basis of concrete examples, emphasizes that the attitude of the "Great Loretsi" to the literary heritage of the immortal Shakespeare arises from the following factors: a) translation of Shakespeare's classic works, b) development of Armenian literature, c) masterliness of art translation, d) **smoothing** of the Armenian literary language.

Սույն հոդվածում լուսաբանվում են մեծանուն գրող Հ. Թումանյանի ստեղծագործական առնչությունները հանճարեղ Վիլյամ Շեքսպիրի գրական ժառանգությանը:

Հանգամանալից ուսումնասիրելով Հ. Թումանյանի հոդվածներն ու ելույթները Շեքսպիրի երկերի հայերեն թարգմանությունների առիթներով, հոդվածի հեղինակը կոնկրետ փաստերի հիման վրա ընդգծում է, որ Մեծ Լոռեցու վերաբերմունքը անմահ Շեքսպիրի գրական ժառանգության հանդեպ թիվ է. ա) Շեքսպիրի դասական երկերի թարգմանության, բ) հայ գրականության զարգացման, գ) թարգմանչական արվեստի կատարելագործման, դ) հայոց գրական լեզվի հղկման անհրաժեշտություններից:

Գեղարվեստական գրականության զարգացումը հազարամյակների ընթացքում տեղի է ունեցել իրար հաջորդող սերունդների կողմից ավանդույթի յուրացման և նորարարության ներդրման շնորհիվ: Դա թիվ է գեղարվեստական նոր խոսք ասելու, ասել է թե՛ իրենց ապրած դարաշրջանների խոսքն ասելու միտումից: Իսկ այդ երևույթը սերտորեն առնչված է եղել և է պատմական ընթացքի հրամայականին, պայմանավորված հասարակական լայն զանգվածների քաղաքական-հասարակական-մշակութային-հոգեբանական փոփոխություններով: Այս կարևորագույն երևույթը ականավոր շատ տեսաբաններ բացատրել են գրական ժառանգականության դիալեկտիկայով, հաստատելով, որ գրական շղթայի հաջորդական օղակների փոխհարաբերությունը ոչ միայն յուրացման պահանջարկն է խորհրդանշում, այլև քննադատական վերաբերմունք ու վերագնահատում և որ կարևոր է, արվեստի օրենքները յուրացնելու և ինքնատիպության հասնելու ձգտում:

Հ. Թումանյանի վերաբերմունքը Շեքսպիրի գրական ժառանգության հանդեպ միանշանակ երևույթ է: Բազմաթիվ են այն նրանգները, որ նկատել է Թումանյանը Շեքսպիրի ստեղծագործության մեջ, որոնք բնութագրական և օգտակար են ոչ միայն անհատ ստեղծագործողների, այլև ազգային մշակույթի համար՝ երևույթի ամենալայն իմաստով: Թումանյան և Շեքսպիր ծիածանը պետք է դիտարկել հենց ամենաընդարձակ ու բազմակողմանի առումներով: Հ. Թումանյանի դատեր՝ Ս. Թումանյանի

վկայությամբ, հայրը նախ պաշտում էր անգլիացի մեծ բանաստեղծ Բայրոնի ստեղծագործությունը: Ապա նրա մշտական գրուցընկերը դարձավ Շեքսպիրը՝ պարզ է, թուներեն: Եվ բարեբախտաբար, 1890-ական թվականների սկզբներին Շեքսպիրն սկսեց խոսել հայերեն: 1894թ. Հովհաննես խան Մասնի-յանը անգլերենից թարգմանեց անմահ գրողի «Համլետ» ողբերգությունը, որ հրատարակվեց Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերության կողմից: Առիթը սովորական չէր: Դա Թումանյանի համար գրական աննախադեպ նրկայի հանդիսացավ և չէր կարող չարտահայտել իր վերաբերմունքը: «Համլետ» տպագրությունից երկու տարի անց Մեծ Լոռեցին հանդես եկավ իր բազմախորհուրդ հոդվածով՝ «Համլետ», ողբերգություն Շեքսպիրի» խորագրի տակ:

Հոդվածի հենց սկզբից Թումանյանը Շեքսպիրին ներկայացրեց որպես ազգերի զարգացման աստի-ճանի չափորոշիչ՝ ընդգծելով. «Եթե մի ժողովուրդ նրան չի թարգմանում, կնշանակի՝ տգետ է, եթե չի հասկանում՝ կնշանակի տհաս է, եթե մի լեզու նրա վրա չի գալիս, կնշանակի տկար է»¹:

Ազգային հպարտության ներքին ազնիվ զգացումով Թումանյանն անմիջապես նշում է, որ այդ տնտեսկետից հայերն առաջադիմություն են արել, որ կարելի է համարել հանկարծակի թռիչք: Իսկ ինչո՞ւ հանկարծակի: Մեծ Լոռեցին հարցին պատասխանում է անմիջապես: Նա առաջ է քաշում մշակույթի մեջ սեփական յուրով չտապակվելու պահանջը: Չի կարելի միայն հիանալ «Շուշանիկ» և «Վարդան Մամիկոնյան» ողբերգություններով այն դեպքում, երբ գոյություն ունի համաշխարհային հզոր գրականություն: Ահա այստեղ է, որ ըստ Թումանյանի հայ բեմի վրա Շեքսպիրի հանճարը հանկարծ սկսում է խոսել Պետրոս Աղալյանի բերանով, և հայ հանդիսատեսը դիտում է «Համլետ», «Օթելլո», «Արքա Լիր» և մյուս ստեղծագործությունները, որոնք Մեծ Լոռեցին համարում է մարդկային իմաստության և ֆանտաստիկայի ամենամեծ ստեղծագործություններ, «որոնց բարձրությանը չի հասնում նույնիսկ հանճարեղ քննադատի մտքի թափը»²:

Շեքսպիրի ստեղծագործության մոտքը հայ իրականություն Թումանյանը համարում է ժամանակի խավարը ցրող լույսի շող, այն առումով, որ այդ ժամանակներում մեր գրականությունը մի կողմից դեռևս կարգին, հղկված լեզու չուներ, յուրաքանչյուր հեղինակ գրում էր առանձին լեզվով ու ոճով, որի պատճառով առաջացել էր «մի ընդհանուր ժխտ, որ անկարող էր վսեմ ներդաշնակությամբ մի բարձր միտք, մի խոր զգացմունք հայտնել, և հանկարծ աստվածային Շեքսպիրին խոսեցին հայոց լեզվով, իրար ետևից ուրիշ թարգմանություններից թարգմանելով «Շեյլոկ», «Օթելլո», «Արքա Լիր», «Համլետ» և այլն»³:

Այստեղ, սակայն, Թումանյանն ընդգծում է չափազանց կարևոր մի հիմնախնդիր, որ վերաբերում է թարգմանչական արվեստին ու մինչև օրս հուզում է գեղագիտական աշխարհի բոլոր ներկայացուցիչներին: Դա բնագրից թարգմանելու պահանջն է: Ահա հենց այս կարևոր պահանջն է նշում Թումանյանը, երբ գրում է, որ 1890-ական թվականներին հայերը Շեքսպիրի երկերը թարգմանում էին մի ուրիշ թարգմանությունից, այլ ոչ թե Շեքսպիրի լեզվից, այսինքն, անգլերեն բնագրից: Հենց այդ պատճառով է, որ ինչպես նշում է Թումանյանը, «իրանց վրա կրելով ժամանակի անկարողության կնիքը, թարգման չդարձան Շեքսպիրի և մեր մեջ, չդիմացան հասարակ քննադատության դատաստանին և չմնացին ընթերցողի սեղանի վրա, ինչպես վայել էր Շեքսպիրի ձեռքի գործերին»⁴:

Ահա հենց նման իրավիճակում «Համլետ» ողբերգության թարգմանությունն անգլերենից Հ. Թումանյանը համարում է աննախադեպ նրկայի և գոհունակությամբ է ողջունում այն:

Հ. Թումանյանը մեծարանքով է խոսում Հովհաննես խան Մասնիյանի տաղանդի մասին, որի թարգմանությանը սպասում էր սրտատրոփ:

Մեծ Լոռեցին ողջունելով տվյալ թարգմանությունը, միաժամանակ պահանջում է զգուշավոր ու պահանջկոտ վերաբերվել ոչ միայն երկի թարգմանությանը, այլև հրատարակությանը: Այսպես, Մեծ Լոռեցին ցանկալի է համարում, որ «Համլետի» տպագրությունն ունենար մի առաջաբան, «որի մեջ պատմված լիներ նյութը և առաջ բերած մեկ կամ մի քանի հայտնի քննադատի կարծիք, ինչպես առհասարակ անում են, օրինակ, թու թարգմանիչները, մեկ էլ մոլթ և դժվար հասկանալի տեղերի մեկնությունները, որ կարևոր են թե՛ թարգմանչի համար, որ ցույց տա, թե՛ այս ինչ տեղն ինչու այսպես է թարգմանել և ոչ այնպես, և թե՛ մանավանդ, ընթերցողի համար, որ կարողանար Շեքսպիրը պարզ

¹ Թումանյանը արվեստի մասին, ՀՍՍՌ, ԳԱ հրատ., Ե., 1969:

² Նույն տեղում, էջ 22:

³ Նույն տեղում, էջ 22:

⁴ Նույն տեղում, էջ 22:

հասկանալ»¹: Ճիշտ է,- գրում է Թումանյանը,- Մասեհյանի գրքի էջերում ծանոթագրություններ, բացատրություններ կան, բայց քիչ են դրանք և մի քանիսն էլ բնագրի չափ մուրը:

Այստեղ ևս Հ. Թումանյանը մարգարեաբար նշում է, որ տվյալ դիտողությունը չի կարելի թարգմանության պակասությունը համարել, որովհետև «Ծնքապիրը մեկնություններ չի գրել, այլ ողբերգություն, թարգմանից էլ պետք է այդ ողբերգության թարգմանությունը պահանջել և նայել, թե նա որքան հավատարիմ է մնացել բնագրին, որքան ճիշտ է ըմբռնել և հայտնել հեղինակի միտքը»²:

Հ. Թումանյանը բնագրից թարգմանելու պահանջն ընդգծում է որպես անհրաժեշտություն: Նա իր հոդվածում մեջբերում է Հովհաննես խան Մասեհյանի արժեքավոր խոսքը. «Մինչև այժմ մեր մեջ երևցած մեկ-երկու թարգմանությունները փոխադրված են ֆրանսերենից, այնինչ ֆրանսիական թարգմանությունները անհաջող են՝ այդ լեզվի ոճի և ոգու պատճառով: Ծնքապիրի մտածությանց հեղեղը չէ կարող ամփոփվել Կոռնելի լեզվի գեղածածկով, բայց նեղ ափերի մեջ»³:

Թումանյանը կրկին գոհունակությամբ մատնանշում է Մասեհյանի կատարած գործի դժվարությունն ու անհրաժեշտությունը: Չնայած 19-րդ դարավերջի հայ գրական լեզվի ոչ բավարար մակարդակին, Մեծ Լոռեցին նշում է. «Այսուամենայնիվ, նա կատարում է իր թարգմանությունը և այն էլ պահպանելով բնագրի ձևը, որ գործը դժվարացնում է տասնապատիկ, միաժամանակ մեծացնելով և արժանիքը: Եվ հիրավի, այս մի նշանավոր աշխատանք է, արժանի լուրջ քննադատության, որ տարաբախտաբար, տակավին չկա»⁴:

«Լուրջ քննադատություն» արտահայտության տակ Մեծ Լոռեցին նկատի ունի կատարած գործի և՛ վեհությունը, և՛ այն գնահատելու պահանջը:

Հ. Թումանյանը առաջինն էր, որ ձգտեց լրացնել այդ պակասը մեր իրականության մեջ: Նա, ծանոթ լինելով Ծնքապիրի երկերի ժուռերին թարգմանություններին և տիրապետելով այդ լեզվին, Հովհաննես խան Մասեհյանի թարգմանությունը համեմատում է առաջինի հետ և գրում, որ հայերեն թարգմանության մեջ կան տեղեր, որ կասկածելի են դարձնում հայերենի հարազատությունը բնագրին: Եվ նա բերում է կոնկրետ օրինակներ տարբեր գործողություններից՝ միայն մեկ նպատակով՝ բնագրին հարազատ մնալու պահանջով, տվյալ դեպքում մի այնպիսի գրողի, ինչպիսին Ծնքապիրն է:

Թումանյանի վերաբերմունքը այդ գործին անչափ լուրջ ու հետևողական է: Այսպես, խոսելով Ծնքապիրի երկերի մեջ եղած բառախաղերի մասին և ապա նկատի առնելով Մասեհյանի ազատ վերաբերմունքն այդ երևույթին, Թումանյանը գրում է. «Մենք՝ ընթերցողներս, չենք կարող և իրավունք էլ չունենք ներողամիտ լինելու, եթե Ծնքապիրի փոխադրողը բնագրից շեղվում է, տալիս է մի համանման բան, այն էլ ոչ այնքան ընտիր: Այսպիսի դեպքում թարգմանիչը լավ կաներ, որ յուր հույսը՝ փոխանակ ընթերցողի ներողմատության վրա դնելու՝ յուր կարողության վրա դնի»⁵:

Հ. Թումանյանն առաջարկում է հրատարակչություններին՝ հետևել թարգմանված գործերի լեզվական կուլտուրային: Նա գտնում է, որ հրատարակչական ընկերության անգլիագետ բանասերները նախօրոք ստուգեն, թե ինչպիսի որակ ունեն թարգմանությունները լեզվի տնտեսական:

Հ. Թումանյանը մշտապես ուշի-ուշով հետևում էր Ծնքապիրի երկերի թարգմանություններին և անմիջապես արձագանքում: Հայտնի է, որ 1889թ. Ս. Արծրունին առաջին անգամ թարգմանել է «Համլետ» ողբերգությունը: Երկրորդ թարգմանությունը (1894) պատկանում է Հովհաննես խան Մասեհյանին: Եվ ահա 1899թ. Վիեննայի Մխիթարյան տպարանում լույս է տեսնում «Համլետը» Գարեգին Հ. Բաբաջանի թարգմանությամբ:

Մեծ Լոռեցին հանդես է գալիս նոր հոդվածով, որը տպագրվում է «Տարագի» 1900թ. մարտի 12-ի համարում: Այստեղ նա քննում է «Համլետի» հայերեն նոր թարգմանությունը, որ կատարել է Գարեգին Հ. Բաբաջանը: Մեծ բանաստեղծը հոդվածում նշում է Բաբաջանի թույլ տված սխալները, աղավաղումներն ու վրիպումները: Հ. Թումանյանը հոդվածի սկզբում բերում է իր հայտնի կարծիքը թարգմանության վերաբերյալ՝ գրելով. «Թարգմանությունը ապակու տակ դրած մի վարդ է, գրեթե անկարելի է, որ թարգմանիչը տա բնագրի հարազատ բույրն ու հրապույրը: Սակայն միշտ պահանջելի է, որ

¹ Նույն տեղում, էջ 24:

² Նույն տեղում, էջ 27:

³ Նույն տեղում, էջ 28:

⁴ Նույն տեղում, էջ 28:

⁵ Նույն տեղում, էջ 75:

նա հավատարիմ մնա գործի մտքին և հասկանալի տա ընթերցողին: Այս պահանջը մեծանում է մանավանդ, երբ թարգմանվում է այսպիսի մի երկ, որի ամեն մի խոսքն ու նախադասությունը, չափած ու կշռած, ունեն իրանց խոր նշանակությունն ու հաստատ տեղը: Այսօրինակ գործերից է Շեքսպիրի «Համլետը», որ անգլերենից թարգմանել է պ. Բաբաջան»¹:

Հ. Թումանյանը մատնացույց է անում Բաբաջանի հավակնությունները, այն առումով, որ նա «Համլետի» թարգմանության առաջաբանում խոսել է դրամայի առաջին և երկրորդ թարգմանությունների թերությունների մասին: Մեծ Լոռեցին չի ընդունում Բաբաջանի այն կարծիքը, թե իբր հայոց թերթերը նշել են Հ. խան Մասեհյանի ակնառու թերությունները: Մեծ Լոռեցին ընդգծում է, որ ինքը, օրինակ, նման արտառոց թերություններ չի նկատել Մասեհյանի թարգմանության մեջ: Ապա անմահ պոետը բերում է հենց Բաբաջանի թարգմանության մեջ եղած անթիվ թերությունները: Եվ ոչ միայն լեզվական աղավաղումներն է նշում, այլև մատնացույց է անում դրամայի առանձին հատվածների բացթողումներ: Դրանով հանդերձ, Թումանյանը նշում է, որ ինքը Բաբաջանի գործն անտեսելու և ժխտելու նպատակ չունի, որ իրեն հուզում է Շեքսպիրի երկերի որակյալ թարգմանության խնդիրը:

Ընդհանրապես, Հ. Թումանյանը թարգմանությունը համարել է արվեստ: Թարգմանության բնագավառը գլուխ պահելու տեղ չէ: Այսպես, իր «Թարգմանությունները և հրատարակությունները մեզանում» խիստ արժեքավոր հոդվածում, որ գրվել է Կովկասի Հայոց հրատարակչական ընկերության առթիվ, գրում է. «Էստեղ ինչ է պետք: Ճաշակով ընտրություն, լավ լեզու, խնամքով հրատարակություն: Էս երեք պայմանը պետք է ունենանք»²:

Եվ որպեսզի իր խոսքը չհնչի միայն որպես քարոզ, Թումանյանը խորհուրդ է տալիս անդրադառնալ անցած տարիներին թարգմանած գործերին, տնտղել, նշել բացթողումները՝ դաս առնելու նպատակով: Եվ նա նկատի է առնում Հրատարակչական ընկերության հրատարակություններից երկուսը՝ Շեքսպիրի «Համլետը» անգլերենից Հովհաննես խան Մասեհյանի և «Մակբեթը» գերմաներենից Ստեփան Մալխասյանի թարգմանությամբ: Մեծ Լոռեցին միաժամանակ ավելացնում է. «Ես էս գործերն եմ առնում առանձին սիրով, նախ, որ Շեքսպիրն իմ շատ սիրած գրողն է, երկրորդ՝ թարգմանիչները քաջ հայազետ են ու բարեխիղճ մարդիկ, երրորդ, որ նրանց քննության գործը Հրատարակչական ընկերությունը կատարել է առանձին զգուշավորությամբ ու չորրորդ՝ տպագրությունը արել է առանձին խնամքով»³:

Հ. Թումանյանը մեծագույն հարգանքով է խոսում Հովհաննես խան Մասեհյանի թարգմանչական արվեստի մասին, նշելով, որ նրա թարգմանության առանձին կտորներ ավելի բարձր են, քան ռուսական թարգմանությունները: Եվ բերում է Լաերտի խրատը իր քրոջը՝ Օֆելյային, Պոլոնիոսի խոսքը՝ Համլետի սիրտ երդումների մասին, ապա Վեհափառ հոր ուրվականի առջև զարհուրած դժբախտ Համլետի աղաղակը և հիացմունքով ընդգծում. «Տեսնո՞ւմ եք ինչ արժանավայել ճոխությամբ խոսում է հայոց լեզուն Դանիայի արքայագնի բերանում, ինչպես ուժով կարողանում է տալ Շեքսպիր կոչված տիտանի երկար շունչն ու մշունչը»⁴:

Հարգանքով խոսելով Ստեփան Մալխասյանի մասին, նրան համարելով մեր շատ սակավաթիվ հայկաբաններից մեկը, Հ. Թումանյանը, այնուամենայնիվ, խորհուրդ է տալիս գրական ասպարեզում լինել ավելի ևս խստապահանջ, որովհետև թարգմանվում է Շեքսպիր, որ «Գործ ունենք Շեքսպիրի հետ, մի գրողի հետ, որի ամեն մի խոսքը շատ է հաստատ և իր իմաստն ունի»⁵:

1910 թվականին Թիֆլիսում համալրյա միաժամանակ հանդես են եկել հայկական և ռուսական թատերախմբերը՝ Շեքսպիրի «Համլետի» բեմադրությամբ: Տեսնելով այդ ներկայացումները, Հ. Թումանյանը հրապարակորեն հանդես է եկել այդ բեմադրությունների առթիվ՝ հայտնելով իր գայրությունը դրանց հանդեպ: Հոդվածը տպագրվել է «Հորիզոն» թերթի 1900 թվականի ապրիլի 12-ի համարում:

Մեծ Լոռեցին հոդվածը վերնագրել է դիպուկ ու բնութագրական այդ ցածրորակ բեմադրությունների մասին. «Համլետի» չարչարանքի շաբաթը Թիֆլիսում»: Շեքսպիրի «Համլետը» հայերեն ներկայացրել է Ամո Խարազյանը, իսկ ռուսերեն՝ Դայլսկին:

¹ Նույն տեղում, էջ 86:

² Նույն տեղում, էջ 87:

³ Նույն տեղում, էջ 90:

⁴ Նույն տեղում, էջ 93:

⁵ Նույն տեղում, էջ 101:

Թումանյանը դժգոհելով այդ երկու ներկայացումներից, ընդգծում է բոլոր ժամանակների համար կարևոր մի խորհուրդ՝ թատերական կոլեկտիվը պետք է խստապահանջ լինի իր արվեստի հանդեպ, այլապես նա չի կարող պահանջվող մակարդակով ներկայացնել որևէ թատերակ, առանձնապես այնպիսին, ինչպիսին Շնքսպիրի երկերն են, տվյալ դեպքում՝ «Համլետը»:

1916թ. «Հորիզոն» թերթի 38-րդ համարում տպագրվում է Հ. Թումանյանի «Համաշխարհային գրական տոնը» հոդվածը՝ նվիրված Շնքսպիրի և Սերվանտեսի ծննդյան 300-ամյակին: Մեծ Լոռեցին այս հոդվածում նշում է Առաջին համաշխարհային աղետալի պատերազմի ընթացքը և միաժամանակ շեշտում, որ գրական այս տոնը պետք է նշի ամբողջ կուլտուրական աշխարհը: Նա մարգարեաբար գրում է. «Պետք է տոնեն և՛ պատերազմից հեռու կանգնած ժողովուրդներն իրենց խաղաղ քաղաքներում, և՛ կռվող ազգերն իրենց խրամատներում, և՛ անգլիացին, որ Շնքսպիր է ծնել, և՛ գերմանացին, որ Շնքսպիր է սիրել ու որդեգրել, և՛ ռուսը, և՛ ֆրանսիացին, և՛ իտալացին, և՛ ավստրոհունգարացին, ամենքը, ամենքը, մինչև ուր հասել է Դոնքիշոտի ազնիվ խելառության համբավը, մինչև ուր հասնում է Շնքսպիրի աստվածային բանականությունը, որ մարդկային հոգին ազատագրելով ամեն տեսակ բռնակալություններից՝ միայն ստեղծագործական ոգու իշխանությանն է ենթարկում»¹:

Թումանյանը պատերազմի պատճառով սգավոր դարձած մարդկության համար Շնքսպիրյան տոնը համարում է համաշխարհային միության տոն, որովհետև ազգերը միայն ավերիչ թնդանդամներ չեն ուղարկում իրար, այլև նվիրում են ստեղծագործող հանճարներ: Հենց ստեղծագործող այս հանճարներն են, որ փոխադարձաբար իրար տալիս են ամենաբարձրը, ինչ որ մարդը կարող է երագել, նրանք տենչում են այնպիսի կապեր, որոնք միշտ մնում են սրբազան, ամուր ու անսասան՝ նույնիսկ ամենավտանգավոր պահերին: Թումանյանը նշում է, որ Սերվանտեսի և Շնքսպիրի շնորհիվ «նոր գրականությունը դարձավ էն թարմ, առողջ օղը, որ Վերածնության շրջանից սկսած, շնչում է մարդկությունը և միշտ նոր ուժ առնելով, իրար ետևից նորանոր հորիզոններ է նվաճում՝ անդադար ընդարձակելով իր կյանքի ու աշխարհայացքի սահմանները»²:

Հ. Թումանյանը Շնքսպիրի ստեղծագործության հետ կապում է նաև հայոց դերասանական արվեստի զարգացումը, ուստի այդ ելույթում խորհուրդ է տալիս, որպեսզի Շնքսպիրի մահվան 300-ամյակին միացնեն Համլետի հանճարեղ մարմնավորող Պետրոս Ադամյանի մահվան քսանհինգամյակը:

Շնքսպիրի և Սերվանտեսի մահվան 300-ամյակի կապակցությամբ 1916թ. ապրիլի 28-ին Հայոց գրողների ընկերության նախաձեռնությամբ Թիֆլիսի ժողովարանում կազմակերպվել է հանդիսավոր երեկույթ: «Շնքսպիր և Սերվանտես» բազմաճառով հանդես է եկել Հ. Թումանյանը: Ելույթներ են ունեցել Ա. Շիրվանզադեն, Վ. Թոթովենցը, Ն. Աղբալյանը և ուրիշներ: Ճառը տպագրվել է «Հորիզոն» թերթի 1916թ. մայիսի 1-ի համարում: Այստեղ ևս Մեծ Լոռեցին իր հակիրճ խոսքով ցուցաբերել է ազգային հանճարի իր կարողությունը, արժանվույնս ներկայացնելով երկու մեծերի տեղն ու դերը համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ: Նա 1603 թվականը համարում է նշանավոր թիվ, որովհետև այդ թվականին է, որ լույս են տեսել Անգլիայում Շնքսպիրի «Համլետը», Իսպանիայում Սերվանտեսի «Դոն Բիստոթը»: Մտածող ու տառապող նոր ինտելիգենտի ողբերգությունը և համաշխարհային ազնիվ խենթի արկածների պատմությունը³:

Թումանյանը ճառում բնութագրելով երկու մեծերին, նշել է, թե ինչպես նրանց ստեղծած թե՛ Համլետը, թե՛ Դոն Բիստոթը գիտեն ու տեսնում են, որ աշխարհը դուրս է եկել իր ճանապարհից, և մարդը տառապում է, երկուսն էլ զգում են, որ իրենց է վիճակվել նորից աշխարհն ուղիղ ճամփի վրա դնելու մեծ գործը: Սակայն տարբեր է նրանց վերաբերմունքը աշխարհի հանդեպ. «Նրանցից մեկը՝ Համլետը, գրում է Թումանյանը, դժգոհ է, անիծում է իր ճակատագիրը, թե ինչու իրեն չի վիճակվել էդ ծանր գործը ու դժբախտ է իր արքայական զգեստի ու պալատի մեջ, մինչդեռ մյուսը՝ Դոն Բիստոթը, գոհ է իր բարձր առաքելությունից ու երջանիկ է աղքատ Գիդալգոյի ցնցոտիներով ու իր ունեցած թշվառ միջոցներով»⁴:

Մեծ Լոռեցին գուցա հենարանով ցույց է տալիս Շնքսպիրի և Սերվանտեսի ճակատագրերի պատմական երանգները, նշելով. «Նույնքան նշանավոր է 1616 թվականը և հատկապես էդ թվականի ապրիլի 23-ը, երբ միևնույն օրը վախճանվեցին՝ Անգլիայում Շնքսպիրը, Իսպանիայում՝ Սերվանտեսը և

¹ Նույն տեղում, էջ 113:

² Նույն տեղում, էջ 114-115:

³ Նույն տեղում, էջ 115-116:

⁴ Նույն տեղում, էջ 116:

էսպնսով համաշխարհային գրականության հորիզոնի վրա միաժամանակ մայր մտան երկու հսկայական արեգակ»¹:

Հ. Թումանյանը ամեն դեպքում երկու հանճարներին գնահատում է ըստ էության: Նրա համար Շնքսպիրը անգուգական մեծություն է: Թումանյանը նշում է. «Սակայն գերագանց է բրիտանական հանճարի փայլը, որ իր ճաճանչները մի կողմից զարկում է մինչև Էսքիլեսի ու Սոփոկլեսի ժամանակները, մյուս կողմից՝ դեպի գրականության անդաստան: Եվ ամեն մի գրող, ինչ աշխարհում էլ ասպարեզ իջնի, տեսնում է իր ուղին արդեն լուսավորված նրա շողերով, և գրեթե անխտիր շատ քիչ բացառությամբ ամենքն էլ խոնարհվել են նրա հանճարի առջև»²:

Թումանյանն իր գնահատականը հաստատում է Մեծ Գյոթեի թևավոր մտքով՝ ասված Շնքսպիրի մասին. «Ահով ու դողով եմ մոտենում գրական էն հսկա կաղնուն, որի մոտ միանում են ու որից բաժանվում են գրականության բոլոր ճանապարհները»: Որպես հայերի կողմից նկատելի հետաքրքրության վկայություն՝ Շնքսպիրի հանդեպ Մեծ Լոռեցիի ավելացնում է. «Մենք՝ հայերս էլ, որ երբեք խորթ չենք եղել գրականության ոչ մի ճանապարհին և վաղուց ջերմ սիրել ենք Շնքսպիրը՝ նրա մահվան երեքհարյուրամյակի օրը արդեն ունենք մեր արժանավայել ներկայացուցչությունը, և ինձ էնպես է թվում, թե էսօր Շնքսպիրի գերեզմանի վրա արդեն կանգնած է հայկական Համլետը, հոգիացած Ադամյանը, իբրև հայության ներկայացուցիչ, և դժվար թե ուրիշ որևէ ազգ էլ կարողանա ավելի գեղեցիկ մի ներկայացուցչություն ունենալ էսօրվան օրը՝ Ստրադֆորդում իր հարգանքն ու մեծարանքը ցույց տալու համար»³:

Հ. Թումանյանի համար Շնքսպիրը մի մեծություն է, որը նպաստել է ոչ միայն գեղարվեստական գրականության, այլև թատերական արվեստի աննախադեպ զարգացմանը: Այս առումով ուշագրավ է նրա «Ադամյանի օրերից» հուշագրությունը, որ տպագրվել է «Հորիզոն» թերթի 1916 թվականի 122 և 124 համարներում: 1916թ. հունիսի 7-ին լրացել էր հայ մեծանուն արտիստ Պետրոս Ադամյանի 125-ամյակը: Այդ առթիվ Թումանյանը շարադրել է իր հիշողությունները տաղանդավոր արտիստի հետ ունեցած հանդիպումների մասին, վերադարձվել նրա խաղի հմայքը:

Թումանյանը նախ վերհիշում է հայ մշակութային կյանքի ելևէջները և ապա նշում, որ երեխաներն արդեն կրկնում էին շնքսպիրյան տողերը. «Օֆելիա՛, մտի՛ր կուսանոց», «Դեզդեմոնա՛, ո՞ր է թաշկինակը...»:

Կարելի է ասել, որ իր ստեղծագործական ամբողջ կյանքում Թումանյանն զգացել է Շնքսպիրի ներկայությունը՝ որպես անմրցակից գեղագետ: Այդ են վկայում նրա «Շնքսպիրի մասին» ֆրագմենտները, որ հավանորեն գրվել են 1916թ., Շնքսպիրի մահվան 300-ամյակի առթիվ: Ֆրագմենտների այդ շարքը ժամանակի մամուլում չի տպագրվել: Առաջին ֆրագմենտը տպագրվել է «Գրական թերթի» 1956թ. 16-րդ համարում, իսկ ամբողջությամբ՝ Թումանյանի երկերի ժողովածուի 6-րդ հատորում, 1959 թվականին:

Հ. Թումանյանի հողվածներն ու ասույթները Շնքսպիրի ստեղծագործության և նրա կերտած կերպարների մասին ոչ միայն թումանյանագիտության պայծառ էջերից են, այլև հավերժախոս ներդրումներ են հայոց շնքսպիրագիտության մեջ, որ պատիվ կարող են բերել յուրաքանչյուր քաղաքակիրթ ժողովուրդի: Եվ ոչ միայն այդ: Դրանք ուսանելի դասեր են ժամանակակից և ապագա ստեղծագործող սերունդների համար, որովհետև առանց անցյալի հարուստ գրական ժառանգության յուրացման, հնարավոր չէ ասել ու հաստատել նորը: Դա ժառանգափոխության, արվեստի հարափոփոխ զարգացման ու հաստատման օրենքն է, ավանդույթի և նորարարության չխունացող ծիածանը:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Սոկրատ Խանյան – բ.գ.դ., պրոֆեսոր, հայ գրականության և լրագրության ամբիոն

E-mail: mexak05@mail.ru

Հոդվածը տպագրության է ներաշխարհել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, բ.գ.դ. Ս. Խանյանը:

¹ Նույն տեղում, էջ 116:

² Նույն տեղում, էջ 116:

³ Նույն տեղում, էջ 117: